M. T. B. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library
No. Ref.
Ser. 785
Title: Tarka Sangraha

785

785

तर्कसंग्रहः

Tarka Samgraha	Title
Annam Bhatta	Author
	Editor
	Year. Vols.
	Publisher
785	Remarks

785

नक्षत्रसंग्रह

तर्क

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥विधाय कृदिविश्वरं विधायगुरुवदनवाङ्मानसं
रवबोधायक्रियतेतर्कसंग्रहः॥१॥द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवा
यानांवाःसप्तपदार्थः तत्रद्रव्याण्यष्टौपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदि
गात्ममनांसिनवैव रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्व
संयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुख
दुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराश्चगुणाःपृथिव्यप्तेजो
वायुमनसांचसाधारणाःकारणमात्राश्चनित्याःपरमाणवः
पृथिव्यप्तेजोवायूनांचनित्यानित्यावृत्तयोविशेषास्त्वनित्याएव कर्मापि
चेतिद्विविधंसामान्यं नित्यद्रव्यवृत्तयेविशेषास्त्वनित्याएव
समवायस्त्वेकएव अभावस्त्वेतुविधाः प्रागभावःध्वंसाभावो

परजातिः अपरजातिः द्रव्यत्वरूपजातिः व्यापकत्वद्रव्येषुवर्त्तते तस्मात्परा। पृथ्वीत्वरूपाजातिर्व्याप्यवृत्तिरपरा
नेवनवर्त्तते अपरत्रनास्तितेतः अपरा

नित्यद्रव्येवर्त्तत्वेनियतत्वात्। वर्णतएकःपरमाणुःवाएकएवपरमाणुः द्रव्यस्यभावोजातिरिति

तेस्पर्शवत्योनास्तीत्यत्रव्यतिरेकोनास्तीत्यत्र

इतरभेदतर्कः

व्यावर्तकः

ऽसंतानानांविनाऽन्योन्याभावश्चेतिधर्मेणैवतीद्विधानि
त्यानित्याश्चेति नित्यापरमाणुरूपा अनित्याकार्यरूपा पुनः
स्त्रिविधा शरीरेंद्रियविषयभेदात् शरीरमस्मदादीनां इंद्रि
यंगंधग्राहकंघ्राणंनासाग्रवर्त्तिविषयोमृत्वाषाणादि द्वौ
तस्यैवतत्पार्थिवः तद्विधानित्यानित्यश्च नित्यापरमाणुरूपा
अनित्याकार्यरूपा पुनस्त्रिविधा शरीरेंद्रियविषयभेदात् शरीरं शु
क्लएवेंद्रियंरसग्राहकंरसनाग्रवर्त्तिविषयःसरित्स
मुद्रादिः उष्णस्पर्शवत्तेजः तद्विधंनित्यमनित्यंचनित्यंपरमाणुरूपं
अनित्यंकार्यरूपं पुनस्त्रिविधं शरीरेंद्रियविषयभेदात् शरीरमादित्यलोके

॥इंद्रियंरूपग्राहकंचक्षुः रूपतारात्ववृत्तिविषयश्चतुर्विधः नीलादि भेदात्यो रजनेहातेजोवृत्ति नीलादि अनिधनादिर्व्यवहारादिः शुक्लस्य परमाणुरूपंनित्यंच चक्षुर्मात्रग्राह्योगुणोरूपं तच्चशुक्लनीलपीतरक्तहरित कपिलचित्रभेदात् सप्तविधं पृथिव्यप्तेजोवृत्ति पृथिव्यप्सप्तविधं अनास्वं शुक्लंजले शुक्लंभास्वरंतेजसिरसनग्राह्योगुणोरसः सचमधुराम्ललवणकषायतिक्तभेदात् षड्विधः पृथिवीजलवृत्तिः तत्रपृथिव्यांषड्विधःजलेमधुरएव घ्राणग्राह्योगुणोगंधः सचद्विविधःसुरभिरसुरभिश्चपृथिवीमात्रेवृत्तिः त्वगिंद्रियमात्रग्राह्योगुणःस्पर्शः सत्रिविधः शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात् पृथिव्यप्तेजोवायुवृत्तिः तत्रवायौतेजसेउष्णेजलेशीतोनुष्णाशीतः पृथिवी

स्वरूपज्ञानं यद्धेतोरर्थि तत्वं वि धूमान्नेत्यौस अतिप्रसंगिवं अतीतत्वं २

जीवात्माचेति तत्रैश्वरःसर्वज्ञः परमात्मैकएव जीवात्मात्मप्रतिशरीरंभिन्नोविभु र्नित्यश्च सुखाद्युपलब्धिसाधनमिंद्रियंमनः तच्चप्रतिशरीरंनियतत्वादनंतं परमाणुरूपंनित्यंच चक्षुर्मात्रग्राह्योगुणोरूपं तच्चशुक्लनीलपीतरक्तहरित कपिलचित्रभेदात् सप्तविधं पृथिव्यप्तेजोवृत्ति पृथिव्यप्सप्तविधं अनास्वं शुक्लंजले शुक्लंभास्वरंतेजसिरसनग्राह्योगुणोरसः सचमधुराम्ललवणकषायतिक्तभेदात् षड्विधः पृथिवीजलवृत्तिः तत्रपृथिव्यांषड्विधःजलेमधुरएव घ्राणग्राह्योगुणोगंधः सचद्विविधःसुरभिरसुरभिश्चपृथिवीमात्रेवृत्तिः त्वगिंद्रियमात्रग्राह्योगुणःस्पर्शः सत्रिविधः शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात् पृथिव्यप्तेजोवायुवृत्तिः तत्रवायौतेजसेउष्णेजलेशीतोनुष्णाशीतः पृथिवी

तर्क

वायवः रूपादि चतुष्टयं पृथिव्यापाकजं अनित्यं च स्पर्शवत्त्वात् पाकजं नित्यं
नित्यं च नित्यगतं नित्य = अनित्यगतं अनित्यं च एकत्वादिमत्व हेतुः स
मानवद्रव्यवृत्तिः एकत्वादिपरार्धपर्यंता एकनित्यगतं अनित्यं द्वित्वादिकं
तु सर्वं नित्यमेवमानव्यवहारासाधारणकारणं परिमाणं नवद्रव्यवृत्ति
तच्च द्विविधं अणुमहदिति चेति पृथक्व्यवहारासाधारणका
रणं पृथक्त्वं सर्वद्रव्यवर्ति ॥ संयुक्तव्यवहारहेतुः संयोगः सर्वद्रव्यवर्ति संयोगनाशको गुणो विभागः सर्वद्रव्य
वर्ती ॥ परापरव्यवहारणासाधारणकारणं परत्वापरत्वे ॥ तद्द्विविधं दिक्कृतं कालकृतं चेति दूरस्थदिक्कृतं परत्वं
समीपस्थदिक्कृतमपरत्वं नेष्टकालकृतं परत्वं निष्टकालकृतमपरत्वं । आद्यपतनासमवायिकारण
गुरुत्वं ॥ द्रवत्वं द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च तद्द्विविधं ॥ सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च
सांसिद्धिकं नैमित्तिकपृथिवीवृत्ति ॥ पृथिव्यां घृतादौ दारुसंयोगजं द्रवत्वं तेजसि सुवर्णादौ ॥ चूर्णादिचंडिमकृतु
तन्तुपतनं जायते = छत्रादौ दण्डतन्त्रिसंयोगजं अग्निसंयोगजं द्रवत्वं

स्वाभाविकं
सांसिद्धिकं

तस्मिन्नभवः तद्भावः तद्भावे विद्यतेऽस्येति
तद्भावतत् तस्मिन् तस्य रजसस्पर्शभावः
रजतत्वं हूस्वपटहूस्तत्र दृष्टार्थमिति सूत्रार्थः

तद्विद्यतेऽस्येति तद्वत् तस्मिन् तद्वतितत्र
जतत्वं रजतत्वविद्यते रजतेरजस्यरजत
इवति रजतत्वप्रकारकंपदहूस्तं यथार्थमि
तिकालित

बोधजनकः ध्वन्यात्मकः वर्णात्मकः

श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः ॥ आकाशमात्रवर्ती ॥ सद्विविधः ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्चेति ॥ ध्व
न्यात्मको भेर्यादौ ॥ वर्णात्मको द्विविधः संस्कृतप्राकृतरूपः ॥ सर्वत्रव्यवहारहेतुर्बुद्धिः ॥ ज्ञानं
सद्विविधं ॥ स्मृतिरनुभवश्चेति ॥ संस्कारजन्यज्ञानं स्मृतिः ॥ तद्भिन्नं ज्ञानं अनुभवः ॥ स च संस्का
रभिन्नं
द्विविधः यथार्थोऽयथार्थश्चेति ॥ तद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थः ॥ सैव प्रमेत्युच्यते ॥
तद्भाववति तत्प्रकारकानुभवश्चायथार्थः ॥ यथा शुक्तौ रजतमिदमिति ज्ञानं ॥ यथार्थ
नुभवश्चतुर्विधः ॥ प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदात् ॥ तत्करणमपि चतुर्विधं = प्रत्यक्षा
नुमानोपमानशब्दभेदात् ॥ व्यापारवदसाधारणकारणं करणं ॥ अत्र व्यापारसिद्धं कार्य
नियतपूर्ववृत्त्यकारणं कार्यप्रागभावप्रतियोगि ॥ कारणं त्रिविधं ॥ समवायि असमवायि नि
मित्तभेदात् ॥ यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणं ॥ यथा तंतवः पटस्य ॥ पटस्वस्व
गतरूपादेः ॥ तद्भिन्नं यन्नित्यं कारणं निमित्तकारणं ॥ कार्येण कारणेन वा सह सह एकस्मि

समवेतत्वेकार्यकारणभावः समवायः यद्धर्मावच्छिन्नं तत्समवायि
मतंतवः पटं प्रति समवायिकारणं

व्यापारेण उत्पन्नव्यापारवत्त्वात्सारणं असा
रणत्वं यद्धर्मावच्छिन्नं ज्ञानं = असाधा

तत्तन्तुद्वयसंयोगः पुनः तत्तन्तुद्वयसंयोगः तज्जन्यः तज्जन्यजनकः
तंतुद्वयसंयोगः

पटः

धूमवत्त्वात् तथा वह्निमानित्यर्थः = पर्वतवृत्ति धूमवत्त्वं हेतौ साध्ये धूमवत्त्वं हेतु
उ मो वै तेऽन्वयव्यतिरेकौ

द्वितीयः

नुमानप्रयोगे वाक्यं वा वयवा वाक्यं प्रयुज्यते तदवयवार्थानुमानं॥ यथा पर्वतोऽग्निमान् धूमवत्त्वात्
यो यो धूमवान् सोऽग्निमान् यथा महानसं तथा चायं॥ तस्मात् तथेति॥ एवं निगमनं प्रतिपादितं॥ हेतुना
तूपरोधि अग्निरद्रिपक्षते॥ प्रतितूहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि वक्तव्यानि वयवाः॥ पर्वतोऽ
ग्निमानितिप्रतिज्ञा॥ धूमवत्त्वादितिहेतुः॥ यो यो धूमवान् सोऽग्निमान् यथा महानसमित्युदाहरणं
तथा चायमित्युपनयः तस्मात्तथेतिनिगमनं॥ स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योर्निगमनस्य भेदे ऽपि
नात्र एवकारः तस्मात् निगमनरूपमनुमानं॥ हेतुः त्रिविधः॥ अन्वयमात्रव्यतिरेकिकेवलान्वयिभेदात्
मेदात्र तत्र व्यतिरेकी चेति॥ अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमान् अन्वयव्यतिरेकी॥ यथा वह्नौ साध्ये धूमवत्त्वं
हेतुर्यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यन्वयव्याप्तिः॥ यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा महाह्रदः
दृष्टिव्यतिरेकव्याप्तिः॥ अन्वयमात्रव्याप्तिकेवलान्वयी॥ यथा घटः अभिधेयः प्रमे
यत्वात् पटवत्॥ अत्र प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकिव्याप्तिर्नास्ति सर्वस्याभिधेयत्वात्
व्यतिरेकव्याप्तिकेवलव्यतिरेकी॥ यथा पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गंधवत्त्वात्॥ यदि

घटो वैधर्म्यदृष्टान्तयोरभावविषयत्वं आश्रयासिद्धिः समानाधिकरणं साध्यं यस्य तत्समानाधिकरणं
प्रतियोगिनि गुणश्रवणत्वादिति॥ अत्र चक्षुष्मत्त्वं दृष्टेनास्ति दृष्टस्याश्रवणत्वात्॥ सोपाधिकं साध्यत्वासिद्धिः
साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः॥ साध्यसमानाधिकरणोऽत्यन्ताभावः प्रतियोगि
त्वं साधनाव्यापकत्वं॥ साधनवन्निष्ठोऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वं यथा सिद्धे
तिपक्षे पर्वतोधूमवान् वह्निमत्त्वादित्यत्र आर्द्रेधनसंयोगोपाधिः॥ तथाहि॥ यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र
आर्द्रेधनसंयोग इतिसाध्यव्यापकता॥ यत्र वह्निस्तत्र आर्द्रेधनसंयोगो नास्ति॥ अयोगोलक
आर्द्रेधनके आर्द्रेधनसंयोगान्नात्वात्॥ एवं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादार्द्रेधनसं
योगउपाधिः॥ सोपाधिकत्वे हेतोरनुमित्यभावः॥ व्याप्त्यसिद्धेः॥ यस्य साध्याभावप्रमाणेन निश्चितः
सोपाधिकः यथा वह्नेरनुमित्यादिति॥ अत्र अनुष्णत्वं हि साध्यं तदभावः उष्णत्वं तत्र
चक्षुर्ग्राह्यत्वेलग्रह्यतेइति बाधितत्वेइत्युपमानं॥ उपमितिकरणं उपमानं॥ संज्ञासंज्ञिसंबंधज्ञा
नमुपमितिः॥ तत्करणं सादृश्यज्ञानं॥ आप्तेरुक्तवाक्यपर्यालोचनं प्रवर्तनव्यापारः तृतीयः॥ प्र
श्नपूर्वकश्चेत्गवयपदार्थमजानन् कुतश्चित्आप्तात्एतेनेदृशोगवयपदवाच्यइति प्र
तिपद्यते स्मृत्वावनंगतो वाक्यार्थंस्मरन्गोसदृशंविदुषेकथयति॥ तदनंतरं अयंगवयपदवाच्य
इतिउपमितिरूपज्ञानेनोपमानं॥ आप्तवाक्यंतूक्तः आप्तस्तुयथार्थवक्ता॥ वाक्यंतावत्
पदसमूहः यथागामानयेति॥ तत्रपदं अस्मात्वर्णात्दधमर्थो बोद्धव्य इतिसंकेतः
उपमितेः करणं सदृशास्मरणं॥ अयं गवयपदवाच्य इतिमया दृष्टोऽसौ